

מוקדש לזכרה של תרצה ספיר ז"ל בהוקרה על תרומת מחקריה ופועלה לקידום עולם המחול ועל תרומתה החשובה לספר זה.

The Field of Visual Literacy: Local Insights into Theory, Practice and Interpretation

Malka Ben Peshat

כתיבה: מלכה בן פשט

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכת לשון ותוכן: מיכל קירזנר אפלבוים

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: בלה טאובר

תמונת העטיפה: האמנית האלה אבו קישק מתבוננת ביצירתה, "תקיפה", 2018.

צילום, אור קפלן

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,

נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר

ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל

השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן

במהדורות הבאות.

מסת"ב: 8-190-530-965-978

© כל הזכויות לתמונות וליצירות שמורות ליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"א/2021

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

תוכן העניינים

פתח דבר	7
מבוא	11

שער ראשון: שדה האוריינות החזותית: מרחבים תאורטיים וממשקים עם שדות קרובים

פרק 1. דימוי וממשות: היבטים פילוסופיים איתן מכטר	30
פרק 2. היבטים בחשיבה חזותית נטלי קוסוי	59
פרק 3. אוריינות חזותית ותרבות חזותית: שדרת הקשר בין השדות במחקר, בחינוך ובפעולה מלכה בן-פשט	80
פרק 4. למראית העין: אוריינות חזותית ותקשורת חזותית - הקשר הסמ(ב)יטי חיים נגיד	109

שער שני: יישומים ופרשנויות בזירות חינוך ובמרחבי היום-יום

פרק 5. אוריינות חזותית וחינוך חזותי - ממורים לאומנות למורים חזותיים רחל שליטא	136
פרק 6. נדבר ונקרא "מלבושית": שפה חזותית נרכשת בתחומי הלבוש והאופנה אורנה בן-מאיר	160
פרק 7. גישות אנליטיות בעיון בתבניות חזותיות: משחק הכוכבים כדוגמה יהושפט גבעון	184
פרק 8. חקר אלבומי משפחה: גישות ושיטות עדנה בר-רומי פרלמן	205
פרק 9. אמצעים חזותיים להצדקת הדרתם של "אחרים" בספרי לימוד בהיסטוריה, בגיאוגרפיה ובאזרחות נורית פלד-אלחנן	227
פרק 10. כתיבה כעיצוב: כמה דוגמאות מכתובה רבת ייצוגים של ילדים נורית פלד-אלחנן	264
פרק 11. מאוריינות תנועתית לאוריינות חזותית: שיקולי דעת בפיתוח ייצוגים חזותיים של תוכן תנועתי שלומית עופר	301
פרק 12. שיטת ספיר: עקרונות ויישום בתנועה ובכתב תרצה ספיר ולילך שליט	328

שער שלישי: יישומים ופרשנויות בתחומי האומנויות

פרק 13. הטקסט הכתוב כאמצעי מבע חזותי בציור "מות מארה": היסטוריוגרפיה מצוירת של המהפכה הצרפתית מאיה קציר	346
פרק 14. אירוניה היסטוריוגרפית: השפה החזותית של האירוניה באומנות הישראלית סיגל ברקאי	364
פרק 15. מישל אופטובסקי ומינהל ה"פחד": שפה חזותית להבניית תרבות ישראלית אורי דרומר	393
פרק 16. השפה הקולנועית בפרשנות פסיכואנליטית: ציפורי האהבה של היצ'קוק רחל קואסטל	414
פרק 17. מילים נע(א)ות שצריך לראות התיאטרון החזותי של מעבדת התיאטרון בשפת סימנים, אָבִיסו עתי ציטרון	429
על הכותבים	461

פתח דבר

מיטשל התייחס לרעיון הבדיוני המגולם בסרטו של סטיבן ספילברג פארק היורה, שהופק בשנת 1993. הסרט ממחיש ומנפיש את רעיון שיבוט הדינוזאורים מדגימת דנ"א שנמצאה במאובנים, באמצעות גרפיקת תלת ממד ממוחשבת המטילה אימה על הצופים. לאחר הצלחת השיבוט של הכבשה דולי בשנת 1996, הראשונה מבין בעלי חיים יונקים ששובטו, נוצרה אפשרות טכנולוגית לשיבוט של בני אדם. הכוונה היא ליצירת אדם "בצלמו של אדם", לא כדימוי במכחול, במצלמה, במפסלת או בתוכנת הדמיה ולא כיצור חי על ידי הפריה מלאכותית, אלא על ידי שיבוט גנטי שיוצר אדם זהה לחלוטין לצלם המקור מבחינה גנטית. אף שנכון לכתבת שורות אלה, תהליך זה נחסם מסיבות אתיות ומשפטיות, עצם אפשרות קיומו טומנת בחובה שינוי מהפכני במהות המושג תמונה ובפער בין המקור לבין הייצוג שלו. טכנולוגיות חדשות של הנדסה גנטית, רובוטיקה ובינה מלאכותית וטכנולוגיות בתחומי הצילום וההדמיה הובילו לצמצום ואף למחיקה של הפער בין המקור לבין ייצוגו. במקביל גדלו האפשרויות לשינוי הייצוג ולהרחקתו מהמקור (דוגמה בנאלית לכך היא האפשרויות לשינויים הגלומות בתוכנת הפוטושופ).

על רקע זה עולות שוב וביתר שאת סוגיות הנוגעות לדרכים, לאמצעים, לטכניקות ייצור, לאופני ייצוג, ליצירה ולהפצה, וכן שאלות המתייחסות לאופן שבו אפשר לפרש תמונה ולחלץ ממנה משמעות, לאופן שבו היא נחזית או נצפית, לפעולתה על הצופים בה ולהשפעתה על התרבות, על אורחות חיים, על דעת הקהל, על הזיכרון הקולקטיבי והאישני ועל השקפות עולם - כל אותם היבטים שהיא גם משקפת. אלה שאלות מפתח בהבנה וביצירת משמעות בשדה החזותי, שאלות שתקפות גם לגבי הבנת תמונות שנוצרו אלפי שנים לפני העידן הדיגיטלי. בנוסף לכך, אנו עדים להעמקת הלימוד והמחקר בשדה האוריינות החזותית ולהתרחבות המחקר לשדות אחרים. זאת על רקע התמורות והאפשרויות הטכנולוגיות העכשוויות, שמחוללות בין השאר מהפכה חזותית. התמונות והדימויים משמשים ככלים בתחומי המדע והטכנולוגיה, שהממד החזותי הפך בהם למרכזי. במקביל, להתפתחויות עכשוויות במדע ובטכנולוגיה יש חלק חשוב בהבנת תמונה על מופעיה השונים ומצבי קיומה בשדה החזותי. אמרתו של מוהולי נאג'י מלפני למעלה משמונים שנה על אודות הבנת השימוש במצלמה וחשיבותה לאדם המשכיל בעל הכישורים האורייניים, מקבלת משנה תוקף לנוכח מורכבות אמצעי ההפקה ואופני הייצוג של תמונות ולנוכח התמורות בדרכי הייצור של תמונות ובשימושיהן בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21.

מכאן עלה גם הצורך לחזור ולבחון את גבולות שדה האוריינות החזותית במסגרת קבוצת עניין. היוזמה להקמת הקבוצה נולדה בקרב סגל המרצות והמרצים

האומן הרב-תחומי לסלו מוהולי נאג'י, מורה לאומנויות בבית הספר הנודע של הבאוהאוס, טען כבר בשנות העשרים של המאה ה-20 שהבוריינים בעתיד לא יהיו רק אנשים שאינם יודעים להשתמש בעט, אלא גם אלה שאינם יודעים להשתמש במצלמה (<https://www.photoquotes.com/showquotes.aspx?id=590&name=Moholy-Nagy,Laszlo>). ראיית המצלמה ככלי אורייני שהוא שווה ערך לכלי הכתיבה, עומדת בבסיס המחקר בשדה האוריינות החזותית. לשם הבנת ביטויים חזותיים על מרכיביהם ותוכניהם, חשוב לפתח יכולות אורייניות שיאפשרו לפרש ביטויים אלה בהקשר של הופעתם, תנאי קליטתם ואופני ייצורם או יצירתם. חשיבות זו מקבלת משנה תוקף לנוכח השימוש הנפוץ בתמונות ובסרטונים המופקים בטכנולוגיות ספרתיות (דיגיטליות), כגון תוכנות המייצרות ייצוגים ודימויים חזותיים ממוחשבים. אלה יכולים להתקיים במקביל למרחבים הפיזיים, למשל כאשר הם יוצרים מציאות מדומה שבונה תמונת מציאות מדימויים במרחב הספרתי, או להתערב בעולם הממשי באמצעות יצירת מציאות מרובדת, המורכבת מעירוב של מציאות ספרתית ומציאות פיזית.

התרבות החזותית העכשווית ספוגה בהדמיות המשרתות עולמות תוכן שונים ואף מבנות אותם. תוך כדי כך היא משפיעה על תופעות, על דפוסי חשיבה, על תפיסות, על אבחנות ועל גילויים בתקשורת, במדעים, באומנויות ובחינוך. מורכבות כלי הביטוי והאמצעים מחייבת יכולות של אוריינות חזותית. אוריינות זו היא חלק מסדרת אוריינויות חדשות הנדרשות לצורך השתלבות ב"חברת הידע" המאפיינת את התרבות הטכנולוגית העכשווית (Mioduser, Nachmias, Forkosh, & Baruch, 2008). יכולות האוריינות החזותית חיוניות להתמצאות במרחבי המדיה ובמערכות המתקשבות וכן ליצירה ולפענוח של תמונות ודימויים ולהתבוננות ביקורתית בהם.

יכולות האוריינות החזותית נחוצות גם כדי להבין באופן ביקורתי את התופעה שוויליאם ג'ון תומס מיטשל (Mitchell, 2005, 2008) כינה בשם "תמונה ביו-דיגיטלית" (biodigital picture, או בקיצור: biopicture). הכוונה היא לתמונה (picture) הכוללת דימוי (image) שהופחו בו חיים באמצעות טכנולוגיות דיגיטליות ו/או טכנולוגיות של הנדסה גנטית. הדוגמה המובהקת לכך היא אורגניזם משובט.

תודות מיוחדות והערכה רבה לפרופ' נמרוד אלוני, העומד בראש המכון לחינוך מתקדם במכללת סמינר הקיבוצים. לפרופ' אלוני הייתה תרומה חיונית לפרסום הספר והוא ליווה את כל שלבי גיבושו עד לקבלתו לפרסום בהוצאת מכון מופ"ת. תודות והערכה רבה נתונות להוצאת הספרים במכון מופ"ת, ראשית כול על כך שראשי המערכת זיהו את החשיבות שבפרסום הספר ובהוספתו למאגר פרסומי ההוצאה בנושא והכירו בפוטנציאל תרומתו להכשרת המורים בחינוך הכללי והחזותי. תודות והערכה מגיעות גם על הניהול המקצועי והמוקפד של צוות המערכת בכל שלבי השיפוט האקדמי של הספר והפקתו החלוצית בפורמט דיגיטלי: תודות לעורכת האקדמית, ד"ר יהודית ברק, על חדות הבחנותיה ועל הערותיה המאירות וכמו כן, תודה מיוחדת לעורכת הלשונית, מיכל קירזנר-אפלבוים, על עריכה מוקפדת ומקצועית ביותר; תודות רבות גם לעורך הראשי, ד"ר דודו רוטמן, על ההכרה בחשיבות פרסום הספר ובצורך לפרסם את הספר במרחב הדיגיטלי ועל העידוד. תמיכתו הייתה עבורנו אישור ליתרונות ולנחיצות שבפרסום הדיגיטלי של ספר זה. לבסוף, תודות והערכה רבה לניהול המקצועי והתומך של רכזת הוצאת הספרים, חני שושתרי.

בתוכנית לתואר שני (M.Ed.) "אוריינות חזותית בחינוך" שפועלת במכללת סמינר הקיבוצים מאז שנת 2008. קבוצת המחקר נפתחה לסגל המרצים בתוכנית, אך גם לחוקרים ממוסדות אקדמיים אחרים בארץ, בעלי עניין בבחינת שדה האוריינות החזותית. הצטרפו לקבוצה חוקרים ממכללת בית ברל, מאוניברסיטת תל אביב ומאוניברסיטת חיפה.

מפגשי הקבוצה החלו בספטמבר 2011 ונמשכו עד יולי 2015. התקיימו חמישה עד שישה מפגשים מדי שנה. המפגשים כללו פעילות לימודית-עיונית, שהובילה לכתיבת מאמרים בנושאים מתחומי המחקר האישי של חברי הקבוצה שקשורים לשדה האוריינות החזותית. המשתתפים בקבוצה המלמדים בתוכנית לתואר שני, חלקו את התנסותם בתהליכי הבניית ידע בשדה עם קהילת הלומדים בתוכנית, בכללם סטודנטיות וסטודנטים שהם עצמם עובדי הוראה העוסקים בחינוך חזותי. לחלק מהמפגשים הוזמנו חוקרים אורחים, שחלקם הצטרפו לדיונים בקבוצה ואף תרמו לקובץ מפרי עטם.

המפגשים יועדו בעיקר לדיונים על הנושאים הנחקרים על ידי חברי הקבוצה ועל המהות והמבנה של ספר מאמרים זה. הקבוצה קבעה לעצמה שתי מטרות. המטרה הראשונה הייתה ליצור קורפוס שימחיש את גבולותיו הדינמיים של שדה האוריינות החזותית לנוכח המורכבות המובנית שלו. המטרה השנייה הייתה לבנות גוף ידע מעודכן עבור הקהילייה האקדמית, עבור ציבור המורות והמורים, שכולל גם את בוגרי התוכנית לתואר שני והלומדים בה, ועבור כלל אנשי החינוך. זאת לשם חיזוק המודעות לחשיבות החינוך החזותי ולשם הגברת הפצתו, הן במסגרות הכשרת המורים והן במערכות החינוך הבית-ספריות.

לאור זאת, אין דרך להודות במידה מספקת לכל המשתתפים והמשתתפות בקבוצה במשך שנות קיומה. תודות מיוחדות והערכה אין קץ לתורמות ולתורמי הפרקים לספר. תודות על ההשקעה הרבה, על אורך הרוח ויותר מכול, על איכות הפרקים, עומקם ותרומתם לשלמות הספר ועל הצוהרים שפתחו בו לספרים נוספים שיוקדשו לשדה האוריינות החזותית מזוויות המבט של המחקר המקומי. הקבוצה הוקמה בתמיכת המכון לחינוך מתקדם הפועל במכללת סמינר הקיבוצים ומעודד את סגל המכללה לחקור, לכתוב ולפרסם. תודות והוקרה נתונות לפרופ' אסתר יוגב, רקטורית המכללה בעת הקמת הקבוצה ולאורך מפגשיה, על תמיכתה בהקמת הקבוצה. כמו כן, תודות והוקרה לד"ר יהודית ויינברגר, הרקטורית הנוכחית, שהמשיכה את תמיכתה במפעל הפרסומים המבורך.

מבוא

מיפוי המושג "אוריינות חזותית" והתפתחותו בהקשרים מחקריים

שדה האוריינות החזותית (visual literacy) התפתח בזירות הלימוד והמחקר בארצות הברית בשלהי שנות השישים של המאה ה-20. המושג נולד במפגש בין אנשי חינוך וצלמים, שחברו ליצירת קורס צילום עבור חבורת נוער שוליים בניו יורק מתוך מטרה לשקם ולהעצים את חבריה. יוזמי הקורס, ג'ון דבס (John Debes) וקלרנס ויליאמס (Clarence Williams), ארגנו את הכנס הראשון בנושא אוריינות חזותית בשנת 1968 באוניברסיטת רוצ'סטר שבמדינת ניו יורק. במהלך הכנס, הם הציעו לבסס את ההכרה בכוחה של האוריינות החזותית לפתח אצל הלומדים את יכולות החשיבה ולהשפיע על עיצוב אישיותם באמצעות העלאת ההערכה העצמית שלהם והגברת תחושת העניין והשייכות לסביבתם הפיזית ולקהילתם (Fransecky & Debes, 1972). בעקבות הכנס הוקמה אגודה אקדמית שהתפתחה בהמשך לאגודה האקדמית הבין-לאומית לאוריינות חזותית (IVLA- [International Visual Literacy Association](#)) וממשיכה לערוך כנסים שנתיים עד היום. שנתיים לאחר הכנס הראשון סיפק דבס הגדרה מקיפה למושג אוריינות חזותית. בהגדרה זו הוא גם התווה את היסודות התאורטיים של המחקר בשדה: המונח אוריינות חזותית מתייחס לקבוצת יכולות ראייה שאדם יכול לפתח על ידי התבוננות המתקיימת בד בבד עם התנסויות חושיות אחרות ובשילוב עימן. פיתוח הכשרים הללו עומד בבסיסה של הלמידה הנטועה אצל כל בן אנוש. כאשר כשרים אלה מפותחים, הם מאפשרים לאורייין החזותי להבחין בפעולות נראות, באובייקטים ו/או בסמלים, מעולם הטבע או מעשה ידי אדם, שהוא פוגש בסביבתו, ולפרש את מהותם. באמצעות שימוש יצירתי באותם כשרים, הוא מסוגל להבין את יצירות המופת של התקשורת החזותית ולהינות מהן. (Debes, 1970, p. 14)

הגדרה זו מלמדת על שני היבטים חשובים ביחס לפיתוח יכולות הראייה. ההיבט הראשון מתייחס לראייה כהתנסות שאינה פועלת לבדה, אלא משולבת בשאר החושים. ההיבט השני מתבסס על כך שראייה היא יכולת נרכשת וניתנת לפיתוח במסגרת יכולות הלמידה של האדם. במאמריו אימץ דבס את רעיון ה"שפה החזותית"

או "שפת התמונות", כבסיס לערוץ מחקרי רחב שבוחר תמונות וסימנים חזותיים כשפה לשונית בעלת דקדוק, תחביר ומשמעות (Dondis, 1973; Turbayne, 1970; Wendt, 1962). מושג האוריינות החזותית הושאל מהמושג אוריינות (literacy), שמתייחס ביסודו לרכישה מושכלת של שפה מילולית. גם אם אין חפיפה בין שתי צורות הביטוי - החזותית והלשונית - שאילת המושג "אוריינות" מבוססת על מאפיינים דומים של מערכות ביטוי חזותי ומערכות ביטוי לשוני מבחינת דרכי הייצוג ויכולות ההבנה והלמידה. בתהליך הבניית המשמעות מתוך ייצוג או דימוי חזותי, המשמעות נוצרת או מופנמת על ידי המתבונן על בסיס אוצר רכיבים חזותי שרכש מניסיון חייו ומתרבותו. במסגרת תורת הסימנים, הפילוסוף והלוגיקן צ'רלס פירס (Peirce, 1955) פיתח כבר בראשית המאה ה-20 מילון של קטגוריות ותת-קטגוריות שמציגות מערכת סמיוטית-לוגית מורכבת. מילון זה יכול לשמש כבסיס איתן לכל ניתוח חזותי (הרחבה על תורת הסימנים של פירס אפשר למצוא בהמשך בפרק 2, מאת נטלי קוסוי).

רעיון קיומה של השפה החזותית ואופני יישומיה, בעיקר בתחומי הלמידה והתקשורת, ממשיך להוות מושא לדיון על ידי חוקרים במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה ה-20 (Braden, 1994, 1996; Braden & Hortin, 1982; Kress & Van Leeuwen, 1996; Sinatra, 1986). עיקר הדיון עוסק באופני העברת מסרים של טקסטים חזותיים ממוענים לנמענים, בדרכי קריאה, פענוח ופרשנות של תמונות ובהשוואת היצירה והפרשנות בשפה החזותית לקריאה, לכתיבה וליכולות ההבנה של השפה המילולית. דיונים אלה נמשכים גם במהלך שני העשורים הראשונים של המאה ה-21, שבהם מתפתחים ביתר שאת מאפייני העידן הדיגיטלי המכונה בין השאר "עידן התמונה" ו"עידן המסכים" (Apkon, 2013). בתקופה זו מתחוללת מהפכה באפשרויות הייצוג, ההפקה וההפצה של טקסטים חזותיים, שרבים מהם משולבים בטקסטים לשוניים כתובים ודבורים וכן בטקסטים מוזיקליים. ריבוי האפשרויות מחדד את הצורך בהבנת השפה החזותית ואת החשיבות שבלמידתה (Arneson & Offerdahl, 2018; Avgerinou & Pettersson, 2011; Kress & Van Leeuwen, 2002; Leborg, 2006; Mitchel, 2008).

המחקר החזותי התפתח בעשור השני של המאה ה-21 גם בזיקה לתחום הבלשנות החברתית. במסגרת זו בולט התחום של נוף לשוני (linguistic landscape), המתייחס אל מכלול השפות והאופנויות המעוצבות במרחבים ציבוריים, כאל ייצוג חזותי שמבנה באופן סימבולי את מערכת הכוחות החברתיים. מחקרים בתחום

שנים של מחקר מראות כי אקלקטיות זו היא סלע הקיום של שדה האוריינות החזותית הלכה למעשה. זאת מכוח השתמעויותיו הרבות בתחומי המחקר האחרים, כמו פסיכולוגיה, בלשנות, פילוסופיה, חינוך, עיצוב ואומנויות אחרות, תקשורת חזותית ותרבות חזותית. כל אלה הם תחומים שהשדה מזין אותם וגם ניזון מהם.

מוקדי השדה

במבט-על פנורמי מוצע להציג את השדה דרך שני מוקדים מרכזיים. המוקד הראשון הוא זירת הדיון והמחקר התאורטי על אודות ייצוגים, מבעים ותופעות חזותיים למיניהם ולסוגותיהם. מקובל לראותם כמערכות ביטוי רב-אורייניות המתאפיינות בריבוי אופנויות ומופיעות לצד מערכות מבע אחרות, חושיות ו/או לשוניות, או בשילוב עימן. כחלק מהדיון על מהותו, השדה נבחן בהקשרים של התחומים המעוגנים בתוכו, כמו ראייה וקליטה, חישה ותפיסה, שפה וחשיבה חזותית. דיונים אלה מושתתים על מחקרים בפסיכולוגיה, במדעי הקוגניציה, במדעי המחשב וכן בתחומי המתמטיקה, הלוגיקה והאסתטיקה. מהות השדה נבחנת גם דרך זיקותיו לתחומי מחקר קרובים כמו תרבות חזותית, תקשורת חזותית, סוציולוגיה חזותית ואנתרופולוגיה חזותית. המחקר החזותי בתחומים אלה משתמש בכלי ניתוח ובשיטות פרשנות כמו סמיולוגיה, איקונוגרפיה, איקונוולוגיה ופסיכואנליזה. אלה יכולות להישזר בפרדיגמות שהתגבשו בתרבות המערבית, כגון הומניזם, מודרניזם, פוסט-מודרניזם, סטרוקטורליזם, פוסט-סטרוקטורליזם, דקונסטרוקטורליזם או פנומנולוגיה.

המוקד השני מאופיין בגישה אינסטרומנטלית הבוחנת את היישומים שבפיתוח יכולות מושכלות (מיומנויות, כשרים, מומחיות) לפענוח, לפרשנות וליצירה של ייצוגים חזותיים בכל מדיום ולשילובם בצורות אחרות של ביטוי ומבע. המטרות הן, למשל, קידום ופיתוח החינוך החזותי לשם שיפור איכויות של הוראה ולמידה ופיתוח כלים חזותיים הממחישים ומייצגים מידע וידע (החזיית מידע). מטרה נוספת היא פיתוח המחקר בכללותו באמצעות השימוש במחקר החזותי כהעשרה מתודולוגית שתורמת להבניה, לריכוז ולייצוג של מידע וידע כמותיים או מופשטים בכל תחום דעת שהוא, במדעים המדויקים, במדעי החיים וההתנהגות, במדעי הרפואה ובמדעי החברה והרוח. המתודולוגיות החזותיות הללו שואבות כמובן מכלי הייצוג, התכנון והיצירה המשמשים את שלל האומנויות החזותיות.

שני מוקדי המחקר הללו משלימים זה את זה ותורמים זה לזה. המוקד התאורטי מפרה את המוקד היישומי ומשרת אותו. המוקד היישומי מונע ממניעי תועלת,

בוחנים את האופן שבו המרחב הסמיוטי מהווה שדה מאבק על משמעויות וזהויות של קבוצות חברתיות שונות. לממד החזותי של הטקסטים הנחקרים יש מעמד מרכזי ובלתי נפרד מהדרך שבה נבנות משמעויות וזהויות אלה (Shohami, Ben, 2010; Rafael, & Barni, 2010). מגולמת בכך תפיסת הראייה, המפענחת צורות, עצמים, מילים כתובות ומרחבים, כהתנסות קוגניטיבית רב-חושית. תפיסה זו עומדת במוקד של תחום הנוף הלשוני ושל תחומי מחקר קרובים, כמו תקשורת חזותית ופדגוגיה הדוגלת ברב-אורייניות (Iedema, 2003; The New London Group, 2000).

בראשית שנות השמונים של המאה ה-20 הוצעה הגדרה תמציתית יותר למושג אוריינות חזותית, אשר הופצה וצוטטה רבות: "אוריינות חזותית היא היכולת להבין דימויים חזותיים ולהשתמש בהם, כולל היכולת לחשוב, ללמוד ולהתבטא באמצעות דימויים חזותיים" (Braden & Hortin, 1982, p. 40). בהגדרה זו, שהתפרסמה למעלה מעשור לאחר הגדרתו של דבס, מצוינות במפורש יכולות השימוש וההתבטאות בדימויים חזותיים, המשלימות את כושרי החשיבה והלמידה. עם זאת, רוברטס בריידן (Braden, 1994) פרסם שתיים-עשרה שנים לאחר מכן מאמר היסטוריוגרפי חשוב שסוקר את המחקר בשדה האוריינות החזותית על בסיס מאות מחקרים שהצטברו בשדה, ובתחילתו הוא מציג שתי סוגיות מטריות. הסוגיה הראשונה היא היעדר הגדרה אחת מקובלת למושג "אוריינות חזותית", והשנייה היא היעדר תאוריית-על מגובשת ויעודית שתוכל לשרת את כל חוקרי השדה. על פי בריידן, חוקרים שונים בשדה האוריינות החזותית הדגישו היבטים שונים, כגון פתרון בעיות גרפיות, חשיבה, למידה, זיכרון וסוגיות בתקשורת, ובהתאם לדגשים השונים התבססו על תאוריות המעוגנות בשדות אחרים. כך למשל, ג'ון הורטין (Hortin, 1983) יצר קשר בין דימויים מנטליים לבין עיצוב ההוראה על בסיס תאוריית ה"קידוד הכפול" של אלן פאביו (Paivio, 1983, 1991). מתאוריה זו, שנוצרה על סמך מחקרים בפסיכולוגיה קוגניטיבית, עולה שהשימוש בדימוי שמקורו פנימי (בלתי נראה לעין) ובדימוי חיצוני (הנראה לעין) מסייע בפתרון בעיות בלמידה. באופן דומה, התורה הסמיוטית של הפילוסוף והלוגיקן צ'רלס פירס שימשה ומשמשת כעוגן במחקרים חזותיים רבים. אולם לצד החסרונות הנובעים מהסוגיות שהעלו בריידן ובעקבותיו מריה אבגרינו ורון פטרסון לגבי לכידות המחקר, הם מצאו גם יתרונות למהותו האקלקטית של השדה. מהות זו מאפשרת את גמישות השדה ואת פתיחותו לפרדיגמות מחקריות שונות המאפשרות הפריה מחשבתית (Avgerinou & Pettersson, 2011; Braden, 1994, 1996). עשרות

ברל והמדרשה לאומנות הפועלת בתוכה, מכללת ויצ"ו בחיפה ומכללת סמינר הקיבוצים. הכתיבה החלוצית על אוריינות חזותית ויישומיה¹ נבעה מתפיסת הבסיס של הכשרת המורים באמצעות הוראת האומנויות, הכורכת תאוריה ביישום, ומהתוכניות שגובשו במוסדות אלה. הספר הנוכחי ממשיך תפיסה זו מהיותו תולדה של תוכנית לתואר שני במכללת סמינר הקיבוצים המוקדשת כולה ללימודי אוריינות חזותית. ספר זה הוא ברובו פרי הידע הרב והמגוון שנצבר בשנות קיום התוכנית באמצעות מחקרי המרצים שמלמדים ושלמדו בה, ולא פחות מכך באמצעות עבודות הגמר שחיברו הסטודנטיות והסטודנטים במסגרת לימודיהם בתוכנית (Benpeshat, 2014).

על הספר

אופיו האקלקטי של השדה ניכר בבירור בפרקים שנתרמו לספר, שנושאים התגבשו לפי תחומי המחקר המגוונים של הכותבים. מבנה הספר נולד במידה רבה גם מתוך הדיונים במפגשי הקבוצה. השילוב בין המחקר האישי לבין הדיונים הקבוצתיים הוביל למבנה בן שלושה שערים המאירים שלושה מהיבטי המחקר הרווחים בשדה האוריינות החזותית: 1. מהותו התאורטית של השדה ומשקיו לשדות קרובים; 2. יישומים של אוריינות חזותית בזירות למידה וחינוך ובמרחבי היום-יום; 3. אוריינות חזותית ויישומיה באומנויות במישורי הפרשנות ותהליכי היצירה. בולטים בהיעדרם שערים נוספים שייכללו בפרסומים עתידיים, יש לקוות. לדוגמה, ראוי לבחון יישומי אוריינות חזותית המשרתים מחקרים בתחומי המדעים, או בתחום ייצוגי ההדמיות המכונה "החזיית מידע" (information visualization). כמו כן, חסרים מאמרים המתמקדים ביישומים עכשוויים של אוריינות חזותית בצילום ברשתות החברתיות, או מאמרים שעוסקים בתפקידי האוריינות החזותית בתחום הנוף הלשוני (linguistic landscape) הבוחן את האופן שבו טקסטים לשוניים ונראותם במרחב הציבורי משקפים את אופני הייצוג של קבוצות חברתיות שונות ומשפיעים על זהותן התרבותית ועל חוסנן.

מגוון התופעות, היצירות, הביטויים והייצוגים החזותיים הנדונים בספר, משקף את רוחב שדה האוריינות החזותית ואת מורכבותו ומציג את תחומיו, היבטיו, יישומיו וכליו. בכל הפרקים בספר למעט אחד (הפרק "דימוי ומשות: היבטים פילוסופיים") משולבים מסמכים חזותיים רלוונטיים לנושא הנדון. אלה כוללים

ואילו ההכרה בתרומה של פיתוח אוריינות חזותית לטובת בני אדם ולקידום תחומי דעת, ממריצה בתורה את המחקר התאורטי. כריסטופר קראוץ' (Crouch, 2008) משווה אוריינות חזותית לאוריינות מידע, על כל האחריות הביקורתית הנלווית לכך מצד הלומד להיות אורייין חזותי. הוא מציע לתפוס את מושג האוריינות החזותית כתהליך אקטיבי שפיתוחו כרוך בקריאה אנליטית של טקסטים חזותיים. יתרה מזאת, ג'יימס אלקינס (Elkins, 2008) יוצא בקריאה ישירה להשכלה האקדמית על כל תחומיה להתבסס על תמונות ודימויים חזותיים באותה מידה כמו על טקסטים לשוניים, תוך שהוא מבכה את העובדה כי באוניברסיטאות בארצות הברית (נכון לשנת 2007) קורסים באוריינות חזותית או בתרבות חזותית הם נחלתן הבלעדית של הפקולטות למדעי הרוח ולאומנויות. לוק פאוולס (Pauwels, 2008) מביע עמדה דומה ביתר חדות ונחישות, מנקודת מבט חברתית. הוא סבור שיש צורך חיוני בחינוך חזותי ומאשים במפגיע את מוסדות החינוך בהזנחת ההשכלה החזותית של האזרחים עד כדי פגיעה ביכולתם לפתח את הכשרים הנדרשים לקידום ולהשתלבותם בשוק העבודה העכשווי. שוק העבודה העכשווי כולל כמובן עבודה עם מחשבים, וזו דורשת אוריינות דיגיטלית, שבה מימוניות פענוח ופרשנות של מערכות חזותיות כגון סמלים, אפוגרפיקה, הדמיות ותצלומים תופסות חלק מרכזי (Mioduser, Nachmias, & Forkosh-Baruch, 2008).

המהות המורכבת והאקלקטית המאפיינת את שדה האוריינות החזותית, מסרטטת את גבולות השדה כדינמיים ופתוחים לתכולה רב-תחומית. זו נבנית ומתהווה עם התמורות המתחוללות באפשרויות הטכנולוגיות, בתחומי הידע ובצרכים התרבותיים והחברתיים בעולם הגלובלי. ריבוי תחומי המחקר המשויכים לשדה מתווה ומרחיב בעת ובעונה אחת את גבולותיו ומביא אותו לרמה של מטא-דיסציפלינה.

חשיבותו של הספר נעוצה בכך שהוא עוסק בסוגיות היסוד המלוות את המחקר התאורטי והיישומי בשדה האוריינות החזותית באמצעות דיוני מהות וסיפורי מקרה מקוריים. הספר מבוסס על מחקרים עיוניים ומחקרי שדה, הניזונים מההוויה החינוכית והתרבותית המקומית כשם שהם עתידים לתרום לאיכותה של אותה הוויה בחינוך ובאומנויות. בכך, אסופת הפרקים הנוכחית תורמת קומה ראשונה לבניין החקר המקומי בשדה האוריינות החזותית, וסביר להניח שהתרומה המקומית תוסיף גם נדבך למחקר העולמי בשדה. קומה ראשונה זו צומחת על יסודות של עשייה קודמת שחרשה בכוונה רבה את התלמים הראשונים בשדה המקומי. יש לציין בגאווה, כי אלה נחרשו בתהליכים חלוציים של לימוד ומחקר ממוקדים בשדה האוריינות החזותית במסגרות של הכשרת מורים: מכללת בית

1 ראו למשל, כהן, בן-פשט וברקוביץ', 2006; מכטר, 2010; שליטא, פרידמן והארטן, 2011; Ben Peshat, 2009, 2014.

בהמשך לדיון על יחסי דימוי וממשות, נטלי קוסי, בפרק "היבטים בחשיבה חזותית", בוחנת חשיבה זו מול החשיבה המילולית. עד שנות השמונים של המאה ה-20, החשיבה המילולית נחשבה בקרב פילוסופים ואנשי מדע כעולה בערכה על החשיבה החזותית. רק בעקבות התפתחויות במדעי הקוגניציה, המחשבים והרובוטיקה, עלתה קרנה של החשיבה החזותית ונחשפה חשיבותה כאמצעי לפיתוח המדעים וההנדסה וככלי לשכלול אפשרויות הייצוג של מידע וידע. על בסיס ההשוואה שקוסי עורכת בין שני סוגי החשיבה מבחינת היתרונות והמגבלות המאפיינים אותם, היא מציגה את הטענה כי חשיבה חזותית מתאימה יותר להתייחסות לעולם החיצוני, בעוד שהחשיבה המילולית מתאימה יותר להתייחסות למציאות הפנימית והחברתית.

מתוך הדיון על החשיבה החזותית לעומת החשיבה המילולית בהקשר של התפתחות המדע והטכנולוגיה ובהקשר של ערכים פילוסופיים-תרבותיים, עולה מהותו של שדה האוריינות החזותית ביחס לקשריו ההדוקים והמורכבים עם שדה התרבות ובכלל זה עם התרבות החזותית. **מלכה בן-פשט**, בפרק שכותרתו "אוריינות חזותית ותרבות חזותית: שדרת הקשר בין השדות במחקר, בחינוך ובפעולה", ממפה את החוליות המקשרות בין שדות אלה על בסיס הזיקות ביניהם: תאוריות ומתודולוגיות מחקר משותפות, תחומי הידע הרלוונטיים ללמידה ולחקר וסוגי הפעולה המגולמים בשני השדות. הנחת היסוד של הפרק היא כי האוריינות החזותית, שעניינה ביכולות חשיבה, קליטה ויצירה חזותית ובתהליכי פיתוחן, אינה ניתנת לניתוק משדה התרבות החזותית שבו נחקרות תופעות המבוססות על ייצוגים חזותיים. טענת הפרק היא, כי החיבור האינהרנטי בין שני השדות יוצר זירת מחקר מועשרת, שיש בכוחה להיטיב עם קהילות ופרטים ולברוא דרכים להעצמתם.

פרקו של **חיים נגיד**, "למראית העין: אוריינות חזותית ותקשורת חזותית - הקשר הסמ(ב)יוטי", עוסק בקשר בין שדה האוריינות החזותית לבין שדה קרוב אחר: שדה התקשורת החזותית. נגיד בוחן את יחסי הגומלין בין השדות באמצעות הסמיוטיקה - תורת הסימנים. הוא מבחין בין סימנים חומריים, מופשטים ודיגיטליים ובוחר אותם בתרבות העכשווית, זו המגולמת ב"חברת הראווה", כפי שאפיין אותה ג'י דבור עוד בשנות השישים של המאה ה-20. לבסוף הוא בוחן את האופן שבו השליטה באוריינות חזותית יכולה להועיל למי שמבקש להתגונן מפני שטיפת המוח של התקשורת בריבוי ערוצייה הנתונים לשליטת הממד החזותי.

תמונות מסוגים שונים: רישומים, ייצוגי אינפורמטיקה, תרשימים, הדמיות, צורות גיאומטריות, יצירות אומנות ועיצוב, תצלומים באלבום, תצלומים היסטוריים, תצלומים מתוך מחזה או סרט קולנוע והפניות ליצירות וידיאו. התמונות מתעדות, מדגימות ונתונות לפרשנות.

בין שלושת השערים המרכזיים אסופה זו, עוברות כחוט השני כמה סוגיות יסוד העולות בכל דיון באוריינות חזותית: הקשר האינהרנטי בין המחקר התאורטי לבין פעולת היישום ובין הפענוח לבין מעשה היצירה והעיצוב החזותי; התלות ההדדית והמתח שבין השפה החזותית לבין זו המילולית; יחסי הגומלין בין הייצוג החזותי, הנייח ובתנועה, לבין הייצוג המילולי הכתוב, הדבור והמוצב או נע בחלל (כיתוב על גופים נעים ומעופפים); ומהות הצירופים ויחסי הגומלין בין הביטויים והייצוגים החזותיים לבין צורות ביטוי ומבע אחרות כמו מוזיקה וכתביה, המפעילות חושים נוספים לחוש הראייה, כגון חוש השמיעה וחוש המישוש. לכך מתקשרת הסוגיה הבסיסית של מקום החשיבה החזותית והשפה החזותית במנגנוני החישה, התפיסה והקוגניציה. במנגנונים אלה הראייה אינה פועלת כשחקן יחיד, אלא כשותף תלוי; בהיעדרה או בהיחלשותה של יכולת חושית אחת, מתעצמת ומתחדדת יכולת חושית אחרת. משמעות הביטויים והייצוגים החזותיים נבחנת באותו אופן תלוי הקשר גם ביחס למנגנוני המרחב התרבותי.

שער ראשון: מדחבים תאורטיים וממשקים לשדות קרובים

השער הראשון נבנה כמסד שעליו נבנו שני השערים הנוספים בספר, בהציבו דיון רחב על מהות השדה. הדיון יוצא מתוך הרהורים פילוסופיים על יחסים בין דימוי וממשות. הוא ממשיך בבחינת יתרונותיה וחסרונותיה של החשיבה החזותית לעומת החשיבה המילולית. לבסוף, השער בוחן את השדה באמצעות קשריו עם תחומי הדעת הקרובים אליו, אלה שהוא מתקשר איתם באופן אינהרנטי, כמו תחומי התרבות החזותית והתקשורת החזותית.

הפרק הפותח, "דימוי וממשות: היבטים פילוסופיים" מאת **איתן מכטר**, מציב תשתית רעיונית מאתגרת לכל פרקי הספר בבחינת נקודות המבט של הוגים כמו פרידריך ניטשה, ז'אן בודריאר ווילם פלוסר על יחסים מורכבים, כמו תלות, ניגוד והשלמה, בין דימוי לבין ממשות ובין דמיון לבין חומר. בפרק נבחן משחק האינטראקציות בין דימוי וממשות, רעיון והתגלמותו בשדה היצירה והחיים. יחסי הגומלין הללו נבדקים במסגרת מבוכי הקיום האנושי, בהקשר של מפנים תרבותיים ולנוכח תמורות טכנולוגיות ותודעתיות שהתחוללו במהלך המאה ה-20 והמאה ה-21.

הקיום האנושי, ראויה לתפוס מקום נכבד בין הכשרים הנכללים באוריינות החזותית. הפרק הבא, של **יהושפט גבעון**, עוסק בנישה שהוא מכנה בשם "אוריינות חזותית אנליטית". זו מתייחסת לפרשנויות של מסרים ומבנים חזותיים הנבחנים אך ורק במבחן אנליטי, שנשען על ההיגיון הפנימי של המבנים החזותיים עצמם. גבעון מדגים זאת בהצגה מפורטת של פעילות לימודית בקורס שפיתח ולימד במסגרת לימודי התואר השני באוריינות חזותית בחינוך במכללת סמינר הקיבוצים. בפרק מוצגות שאלות כגון: מהו תפקיד הכלים המשמשים אותנו בסרטוטי צורות? האם אפשר לאתר בהם רכיבים אלפביתיים? מה תפקיד החשיבה המופשטת בתהליכי הסרטוט? לטענת גבעון, סוגיות אלה נוגעות באופן בסיסי ל"קריאה" ול"כתיבה" של צורות חזותיות בסיסיות ולכן נחשפת דרכן ההבחנה בין אוריינות חזותית לבין אומנות חזותית. מכאן נסללת הדרך לדיון בהנאה ובתועלת שבמפגש בין הניתוח האנליטי במבנים חזותיים לבין השיטות האנליטיות המקובלות בתחומי דעת אחרים. בכך מצטרף גבעון להתייחסותם של כל הכותבים בשער השני, הבוחנים את ההיבט התועלתי ואת הפוטנציאל היישומי הטמון בשליטה במיומנויות האוריינות החזותית.

עדנה בר-רומי פרלמן, בפרק "חקר אלבומי משפחה: גישות ושיטות", משלבת את המבט הרחב והיישומי בתרבות המרחב הפרטי כשהיא מאירה סוגיות במחקר החזותי באמצעות הצגת גישות מחקריות ומתודולוגיות המשמשות לניתוח אלבומי צילום משפחתיים. היא דנה באפשרויות לבנייה גמישה של מתודולוגיה מתוך גישות פרשניות ותפיסות המרכיבות את השיח המחקרי הרחב שהתגבש ביחס לחקר הצילום בכלל ולחקר אלבומי משפחה בפרט, כגון: מחקר אתנוגרפי, אנתרופולוגיה חזותית, חקר הנרטיב ומחקר סמיוטי. מעבר להיבט המתודולוגי, הפרק תורם תרומה חשובה לפיתוח מיומנויות ביקורת ביחס לטקסטים חזותיים בקרב פרחי הוראה ולומדים מכל סוג.

חשיבות ההיבט הביקורתי שבניתוח טקסטים חזותיים מקבלת משנה תוקף בפרק "אמצעים חזותיים להצדקת הדרתם של 'אחרים'", אחד משני הפרקים שתרמה לספר **נורית פלד-אלחנן**. בפרק זה היא מציגה את כוחם של טקסטים רבי אופניות המופיעים בספרי לימוד בישראל דווקא להצדיק ולקבע הדרה, קיפוח, אפליה, דחיקה לשוליים וסטריאוטיפיזציה של קבוצות "אחרים" בחברה. בפרק מוצגות תוצאותיו של מחקר על ספרי לימוד הנהוגים בבתי הספר היסודי והתיכון בחינוך הממלכתי במקצועות היסטוריה, גיאוגרפיה ומולדת. נבדקו שימושים שונים, בכללם שימוש בשיח המדעי ובכלי הייצוג שלו (גרפים, מפות ותצלומי

שער שני: יישומים ופרשנויות בזירות חינוך ובתרבות היום-יום

פרקי השער מתמקדים ביישומי אוריינות חזותית בשדה החינוך ובתרבות היום-יום, למשל בלבוש ובאלבומי משפחה. הפרקים מראים כיצד הזירה החינוכית והזירה התרבותית שזורות זו בזו ומקיימות יחסי גומלין דרך אמצעי ייצוג רבי אופנויות (מולטי-מודאליים), תכנים, מתודות ואמצעי יישום. בזירות החינוך נדונים יישומים למטרות שיפור ושכלול של תהליכים אורייניים במסגרות הוראה ולמידה. לשם כך יש לפתח סביבות למידה רלוונטיות, תוך פיתוח יכולות התבוננות וניתוח ביקורתיים ביחס לתופעות חברתיות ופוליטיות המשתקפות בייצוגים חזותיים שהלומדים נחשפים אליהם בתקשורת או בחומרי הלימוד. יישומי אוריינות חזותית נבחנו ונבדקו כחקרי מקרה במסגרות חינוך שונות, החל במסגרת הכשרת המורים וכלה במסגרות חינוך ילדים, בעיקר בגיל בית ספר יסודי. בנוסף לכך מובאת הצעה פדגוגית המגדירה אוריינות חזותית כחשיבה מסוג אנליטי ליישום בעולם הצורות הגיאומטריות. בהקשר של חיי היום-יום מוצעות מתודולוגיות מתאימות ומותאמות לניתוח של דקדוק חזותי בחקר האנתרופולוגי של לבוש ולחקר החזותי ביחס לפרקטיקות החזקה ובנייה של אלבומי צילום משפחתיים.

רחל שליטא פותחת את השער בפרק המציג ומדגים את חשיבות לימודי האוריינות החזותית עבור המתכשרים להוראה בכלל והמתכשרים להוראת אומנות בפרט. לימודי אוריינות חזותית מכינים את פרחי ההוראה לתפקידם כ"מורים חזותיים" אשר ישלבו תכנים חזותיים בהוראה ויהיו מעורבים מתוך עמדה ביקורתית גם בחזות המבנים והמרחבים בבית הספר. הרעיון מודגם באמצעות רטרוספקטיבה על קורס אוריינות חזותית ששליטא פיתחה ומלמדת במדרשה לאומנות במכללת בית ברל. הקורס עוסק בטקסטים חזותיים במרחבי ההוראה והלמידה ובקריאה ביקורתית של טקסטים כאלה. נושאים אלה נלמדים על בסיס תאוריות ותחומי יסוד המעוגנים בשדה האוריינות החזותית, כגון חשיבה חזותית, אינטליגנציה חזותית ושפה חזותית. הקורס נועד לצורך שינוי והעשרת תוכני הלימוד בהתאם לדרישות הזמן ולצורכי התלמידים.

אורנה בן-מאיר, בפרק "נדבר ונקרא מלבושית: שפה חזותית נרכשת בתחומי הלבוש והאופנה", מתארת את הלבוש והאופנה כשפה נרכשת במהלך החברות שעובר כל אדם בכל תרבות לאורך ההיסטוריה האנושית ובעולם הגלוקלי העכשווי. בפרק זה מוצג האופן שבו אפשר ללמוד "קריאה" ואף "כתיבה" בשפת הלבוש, על הדקדוק, התחביר והדיאלקטים המרכיבים אותה. בן מאיר טוענת כי השליטה בשפת הלבוש, המהווה מערכת תקשורתית משוכללת בעלת זיקה לכל היבט של

כל התורמים לשער זה קושרים באופן אינטגרטיבי בין פיתוח אוריינות חזותית לבין שימוש והתבטאות בטקסטים רב ייצוגיים הכוללים גם טקסטים לשוניים, ובכך הם מדגישים את יחסי הגומלין בין פיתוח אוריינות לבין אוריינות חזותית לצורכי חינוך ולמידה. יחסי הגומלין הללו, הכוללים פעולות תרגום והמרה בין מגוון צורות הייצוג והמבע (לשוני, חזותי, תנועתי, מוזיקלי), יוצרים קרקע פורייה לחשיבה ביקורתית וליכולות פענוח ופרשנות. הדיון ביחסים בין הפרשנות של המתבונן לבין היצירה של היוצר, המשלימות זו את זו, במסגרת ההגדרה של אוריינות חזותית, מחבר את השער השני, שעניינו ביישומי אוריינות חזותית בזירות היום-יום והחינוך, אל השער השלישי, המכוון את זרקור השימוש באוריינות חזותית אל יישומיה באומנויות.

שער שלישי: יישומים ופרשנויות בתחומי האומנויות

הפרקים בשער זה הם רובם ככולם חקרי מקרה הבוחנים את האופן שבו שפה מילולית או מאפייניה עוברים התמרה לשפה חזותית או נטמעים בתוכה. השפה המילולית משמשת במקרים הללו הן כאמצעי פרשני והן כחלק אינטגרלי מהיצירה החזותית בתחומי מבע שונים: באומנות הפלסטית, בעיצוב, בקולנוע ובתיאטרון. הדיאלקטיקה בין המרחב המילולי-לשוני לבין הספירה הפורצת את גבולותיו, עוברת כחוט השני לאורך כל סיפורי היצירה בשער זה. על רקע ההיבטים הרומנטיים במחשבת ניטשה הפורצים את גבולות המילולי והיסודות מבשרי החשיבה הפוסט-מודרנית המיוחסים לו, מרתקת הפרשנות שמציעה מאיה קציר לצירור התועמלני המפורסם "מות מארה" שצויר בעיצומה של המהפכה הצרפתית, עשרות שנים לפני פרסום רעיונותיו של ניטשה, על ידי ז'אק-לואי דויד, אומן המהפכה הניאו-קלסיציסט. טענת היסוד של הפרק היא כי שילוב המילים הכתובות ביצירה, החורג מן המקובל בצירור אותה תקופה, מעוגן במהפכת האוריינות שגויסה למאבק הפוליטי בשירות המהפכה הצרפתית. מכאן שהשימוש במילה הכתובה כאמצעי מבע אומנותי מעיד על מודעות האומן לתמורות התרבותיות של זמנו ולכישורי האוריינות של קהל צופיו. באמצעות שילוב המילים בצירור הוא פונה אליו ישירות ומכפיל את השפעתו בצרפו אוריינות לשונית לאוריינות חזותית. בכך מעצים דויד את דימוי הקורבן של מארה, שהכתיבה הייתה לו, כעיתונאי מגויס, כלי מרכזי בשירות המהפכה.

סיגל ברקאי מציגה סיפור דומה ושונה כאחד בפרק "השפה החזותית של האירוניה באומנות הישראלית". גם היא בוחנת יצירות אומנות כמבע היסטוריוגרפי,

אוויר) להדרת אנשים ולהצדקת הכיבוש; שימוש בייצוגים גזעניים (קריקטורות, צילומים סטריאוטיפיים) להצגת קבוצת ה"אחרים" כמקשה אחת חסרת יחוד; והעלמת קבוצות "אחרים" באמצעות היעדר ייצוגם בהקשר ובמקומות שהם חיים ועובדים בהם. ניתוח המשמעות של הטקסטים רבי האופנויות מבוסס על מסגרת תאורטית ומתודולוגית מרובת שדות, כגון סמיוטיקה חברתית, ניתוח רב אופנויות של ספרי לימוד, חקר השיח הגזעני החזותי, מחקרים בגיאוגרפיה ובקרטוגרפיה, מחקרים על צילום אידיאולוגי ומחקרים סוציולוגיים בנושא הדרה ולגיטימציה. הערך הרב-אורייני כפורמט ללמידה חווייתית זוכה להמשך דיון בפרק השני שכתבה נורית פלד-אלחנן, "התפתחות של כתיבה רבת אופנויות בבית הספר". באמצעות ניתוח טקסטים רבי ייצוגים שיצרו תלמידים מגיל הגן ועד כיתה ו' במסגרת של כתיבה חופשית ובמסגרת של שיעורי מדעים, פלד-אלחנן בוחנת את ההחלטות הסמיוטיות של הילדים המעידות על תהליך הלימוד שחוו. מסגרת הבדיקה כוללת את יחסי השיח המילולי והחזותי, המטפורות רבות האופנויות שנוצרות, הדרך רבת האופנויות לאוריינות מדעית והאופן שבו התוצרים הוערכו על ידי גננות ומורות. טענת היסוד של הפרק היא שאוריינות מתפתחת באופן רב-ייצוגי. אי לכך, יש להבין ולהעריך את הטקסטים רבי האופנויות שמייצרים ילדים כמערכת שלמה. התייחסות חלקית למרכיביה עלולה לחסום ולרדד את יכולות הביטוי וההבעה של הילדים וכך לפגוע בהתפתחותם האוריינית. לאור זאת, פלד-אלחנן מציעה לשלב בתוכנית הכשרת המורות/ים והגננות/ים לימוד, הערכה וביקורת של טקסטים רבי אופנויות לצורך פיתוח האוריינות של התלמידים. בהמשך לכך, **שלומית עופר** מציגה בפרק "מאוריינות תנועתית לאוריינות חזותית" מחקר יישומי בהשתתפות תלמידות כיתה ד'. התלמידות תרגמו את הידע המושגי-תנועתי שלמדו לייצוגים חזותיים, גרפיים-סימבוליים, שפיתחו ועיצבו בעצמן במסגרת קבוצתית. על סמך התנסות זו, עופר מציעה לפתח מודל לקידום למידה חזותית המגלם בתוכו את עקרונות השילוב בין תחומי דעת והבעה. מודל מסוג זה מוצע בפרק "שיטת ספיר" שכתבו **תרצה ספיר** ו**לילך שליט**. הן מציגות את השיטה המיושמת בפועל לאחר שנבנתה והתפתחה במשך למעלה מעשרים שנה. התוכנית מיועדת לחיזוק יכולות למידה בקרב ילדים, באמצעות תרגילי תנועה וכתב תנועה אשכול-וכמן המשולבים בהתבטאות מילולית, בצירור ובעבודה עם אבזרים. העיקרון המרכזי בשיטה הוא שרשרת העברות מצורת ביטוי אחת לשנייה: תרגום תנועה לסימול, קריאת סימנים ותרגומם לתנועה. בדרך זו, המערבת את הגוף ואת כל החושים, הילדים מפתחים את יכולותיהם הקוגניטיביות ובונים לעצמם אפיק נוסף להתמודדות עם תהליכי הלמידה בבית הספר.

של עתי ציטרון. בפרקו מציג ציטרון תוצאות של מחקר במעבדת תיאטרון בשפת הסימנים שהוא חלק מפרויקט ה"דקדוק של הגוף" (Gramby - Grammar of the Body). במסגרת פרויקט בין-לאומי זה, נחקרת בניית משמעויות בשפות סימנים על ידי צוות רב-תחומי של חוקרות ממדעי המוח, מדעי ההתנהגות והבלשנות. מיזוג המבע המילולי והחזותי המתקיים בשפות הסימנים המשמשות חירשים וכבדי שמיעה לתקשורת יום-יומית, חושף את הכשרים האורייניים הנדרשים להבנת שפת הסימנים ולהתבטאות בה. כשרים אלה כוללים יכולות פענוח מושכל של הרכבי התנועות במרחב ובזמן ויכולות מבע באמצעות הבעות פנים ותנועות גוף שמבוצעות בהתאמה. אוריינות לשונית ואוריינות חזותית מוטמעות בכשרים אלה באופן שאינו ניתן להפרדה, לכדי אוריינות של שפת מבע משולבת. במעבדת התיאטרון באוניברסיטת חיפה מתבצע המחקר האומנותי בניהולו של ציטרון, שעובד עם צוות שחקנים שרובם חירשים וכבדי שמיעה. מטרת המחקר היא לפתח שפת תיאטרון חזותי המתבססת על שפת סימנים ישראלית בשילוב מחוות גופניות ותיאטרון פיזי, שפת תיאטרון שתהיה מובנת לקהל חירש ושומע כאחד. בפרק מתוארת תוכנית המחקר והתקדמות העבודה בתום השנה הראשונה מתוך שלוש השנים המתוכננות. כמו כן, מתוארים יחסי הגומלין בין שפה ותרבות כפי שהם מתבטאים במפגשי הפעולה של צוות השחקנים היוצרים השותפים לפיתוח שפת המבע. במופעי התיאטרון שנוצרו מתגלם צירוף מיוחד בין מערכת שפת סימנים מובנית ומוסכמת לבין הממד האומנותי של מערכת תנועות איקונויות. נראה כי השילוב הזה מניע את היצירה אל שפת המבע האוניברסלית שהצוות שואף לפתח.

רשימת מקורות

- כהן, ר', בן-פשט, מ' וברקוביץ, א' (2006). טקסטים חזותיים בכיתה. תל אביב: מכון מופ"ת.
- מכטר, א' (עורך) (2010). אוריינות חזותית: עיון, מחקר, יצירה. תל אביב: רסלינג.
- שליטא, ר', פרידמן, א' והארטן, ר' (2011). אוריינות חזותית בפעולה: חינוך בעידן החזותי. תל אביב: מכון מופ"ת.
- Apkon, S. (2013). *The age of the image: Redefining literacy in a world of screens*. New York, NY: Macmillan.
- Arneson, J. B., & Offerdahl, E. G. (2018). Visual literacy in bloom: Using Bloom's taxonomy to support visual learning skills. *CBE - Life Sciences Education, 17*(1). Retrieved from <https://doi.org/10.1187/cbe.17-08-0178>

אך לא באמצעות שילוב ישיר של טקסטים מילוליים, אלא בהטמעת האמצעי הלשוני של האירוניה בשפה החזותית בקרב אומנים ישראלים עכשוויים. ברקאי מראה כיצד השימוש בשפת "אירוניה היסטוריוגרפית" משרת את התייחסותם הפארודית של האומנים לנרטיב ההיסטורי המקובל בחברה הישראלית. באמצעות ניתוח סוציו-סמיוטי היא עומדת על מאפייניה הייחודיים של האומנות החזותית הישראלית בשנות האלפיים, שאפשר לזהותם גם אצל אומנים ישראלים שעברו לחיות וליצור מחוץ לישראל.

אורי דרומר, בפרקו "מישל אופטובסקי ומינהל 'הפחד': שפה חזותית להבניית תרבות ישראלית", ממשיך לבחון מבעים היסטוריוגרפיים מקומיים. באמצעות ניתוח חזותי של גוף העבודה העשיר של המעצב, האומן והקולנוען מישל אופטובסקי, דרומר יורד לעומק הקונספטואלי והתרבותי-היסטורי הגלום בשפת הדימויים שיצר. שפה חתרנית זו מגולמת בתוצרי עיצוב שנועדו לייצג תרבות נגד, כגון עטיפות תקליטים של מוזיקה אלטרנטיבית ועיתוני מחאה שכונתיים וחצי-מחתרתיים, למשל העיתון החברתי-שכונתי פטיש ומגזין האוונגארד פחד. ככולם בולט העיצוב הטיפוגרפי שבנוי על אינטראקציה ומתח בין מילה לבין דימוי. דרומר מתווה את המארג העדין והסבוך המוביל דרך שמות, מושגים ומטען הדימויים שהם נושאים, אל התרבות החזותית הישראלית ההגמונית בתקופה הנדונה ואל זו החותרת תחתיה.

במלאכת מחשבת סבוכה ומהודקת לא פחות, רחל קואסטל רוקמת בפרק שלה פרשנות לסרטו הנודע של היצוק הצ'יפורים, על פי המודל הפסיכואנליטי. קואסטל מתבססת על פענוח השפה הקולנועית ובמיוחד על התחביר החזותי הסימבולי המייחד את היצוק, תוך שימוש במונחי מפתח מהתאוריות של פרויד ולאקאן. המונחים התאורטיים המרכיבים את שיטת החשיבה הפסיכואנליטית בתאוריות אלה נשזרים בשפה הקולנועית המורכבת, המשלבת מטבעה את הארגון החזותי בשפה הקולית והדבורה. החיבור הזה בין השיטה התאורטית של בחינת מעמקי הנפש, המתבטאת בעיקר בשפה מילולית, לבין המבע הקולנועי החודר, מבע רב אופנויות כשלעצמו, מוביל את קואסטל אל הקשר הלא-שרירותי בין התקפת הציפורים לבין יחסי המשיכה-דחייה הנרקמים בין הדמויות המרכזיות בסרט. יחסים אלה נמצאו מאיימים על הברית האדיפלית בין הדמות הגברית לבין האם. השימוש של קואסטל בכלי פרשני הנשען על חיבור בין שפות מילוליות וחזותיות, מתקשר לפרק החותם את השער ואת הספר כולו, "מילים נע(א)ות שצריך לראות: התיאטרון החזותי של מעבדת התיאטרון בשפת סימנים, אָבִיסו",

- Iedema, R. (2003). Multimodality, resemiotisation: Extending the analysis of discourse as multi-semiotic practice. *Visual Communication*, 2(1), 29-57.
- Kress, G., & Van Leeuwen, T. (1996). *Reading images: The grammar of visual design*. London: Routledge.
- Kress G., & Van Leeuwen, T. (2002). Colour as a semiotic mode: Notes for a grammar of colour. *Visual Communication*, 1(3), 343-368.
- Leborg, C. (2006). *Visual grammar*. New York, NY: Princeton Architectural Press.
- Mioduser, D., Nachmias, R., & Forkosh-Baruch, A. (2008). New literacies for the knowledge society. In J. Knezek & J. Voogt (Eds.), *International handbook of information technology in education* (pp. 23-42). New York: Springer.
- Mitchell, W. J. T. (2005). *What do pictures want? The lives and loves of images*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mitchell, W. J. T. (2008). Visual literacy or literary visualcy: Four fundamental concepts of image science. In J. Elkins (Ed.), *Visual literacy* (pp. 14-30). London: Routledge.
- Paivio, A. (1983). The empirical case for dual coding. In J. C. Yuille (Ed.), *Imagery, memory and cognition* (pp. 307-332). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Paivio, A. (1991). Dual coding theory: Retrospect and current status. *Canadian Journal of Psychology*, 45(3), 255-287.
- Pauwels, L. (2008). Visual literacy and visual culture: Reflection on developing more varied and explicit visual competencies. *The Open Communication Journal*, 2, 79-85.
- Peirce, C. S. (1955). Logic as semiotic: The theory of signs. In J. Buchler (Ed.), *Philosophical writings of Peirce* (pp. 98-119). New York: Dover Publications.
- Shohami, E., Ben-Rafael, E., & Barni, M. (Eds.). (2010). *Linguistic landscape in the city*. Bristol, Buffalo & Toronto: Multilingual Matters. Retrieved from https://books.google.co.il/books?id=AuMo9EW0kCcC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Avgerinou, M. D., & Pettersson, R. (2011). Toward a cohesive theory of visual literacy. *Journal of Visual Literacy*, 30(2), 1-19.
- Ben-Peshat, M. (2009). Visual literacy in education: A new graduate program (M.Ed). In M. R. Gibson (Ed.), *From power 2 empowerment: Critical literacy in visual culture* (vol. 1, pp. 64-76). Denton, TX: University of North Texas, College of Visual Arts and Design.
- Ben-Peshat, M. (2014). Visual literacy in education: A graduate program and its possible impact on students, graduates and their close communities. In N. Valanides (Ed.), *Visual literacy in the 21st century history, IVLA 2013 selected readings, reconceptualising visual literacy: Describing reality, creating imagery and deciphering visuals* (pp. 121-131). Nicosia, Cyprus: International Visual Literacy Association.
- Braden, R. A. (1994). Twenty-five years of visual literacy research. In D. G. Beauchamp, R. A. Braden & J. C. Baca (Eds.), *Visual literacy in the digital age* (pp. 1-14). Blacksburg, VA: International Visual Literacy Association.
- Braden, R. A. (1996). Visual literacy. *Journal of Visual Literacy*, 16(2), 9-83.
- Braden, R. A., & Hortin, J. A. (1982). Identifying the theoretical foundations of visual literacy. *Journal of Visual Verbal Linguaging*, 2, 37-51.
- Crouch, C. (2008). Afterword. In J. Elkins (Ed.), *Visual literacy* (pp. 195-204). London: Routledge.
- Debes, J. L. (1970). The loom of visual literacy - an overview. In C. M. Williams & J. L. Debes (Eds.), *Proceedings of the first national conference on visual literacy* (pp. 1-16). New York: Pitman Publishing.
- Dondis, D. A. (1973). *A primer of visual literacy*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Elkins, J. (Ed.). (2008). *Visual literacy*. London: Routledge.
- Fransecky, R. B., & Debes, J. L. (1972). *Visual literacy: A way to learn – a way to Teach*. Washington: AECT.
- Hortin, J. A. (1983). Imagery in our daily lives. In R. A. Braden, A. D. Walker & L.H. Danker (Eds.), *Seeing ourselves: Visualization in a social context* (pp. 123-128). Blacksburg, Virginia Tech University: International Visual Literacy Association.